

ОСОБЛИВОСТІ СИМВОЛІЗАЦІЇ МОВНИХ ОДИНИЦЬ В ТЕКСТІ МОЛИТВИ (на матеріалі англійської та української мов)

Стаття присвячена аналізу особливостей символізації мовних одиниць текстів молитов в дискурсі англіканського та православного богослужіння з урахуванням комунікативних ознак молитовного дискурсу. Дослідження дозволило дійти певних висновків щодо основних закономірностей номінації в досліджуваних текстах.

Ключові слова: молитва, символізація, комунікативні ознаки, номінація.

Статья посвящена анализу особенностей символизации языковых единиц текстов молитв в дискурсе англиканского и православного богослужения с учетом коммуникативных признаков молитвенного дискурса. Исследование позволило прийти к определенным выводам об основных закономерностях номинации в исследуемых текстах.

Ключевые слова: молитва, символизация, коммуникативные признаки, номинация.

The paper is devoted to the study of the language units symbolization peculiarities in the prayer texts with due account taken of the communicative factors of the prayer discourse. The research allowed to come to definite conclusions about the basic regularities of nomination in the texts under analysis.

Key words: prayer, symbolization, communicative factors, nomination.

Відбір та функціонування різних мовних засобів в молитві визначаються функціонально-комунікативними особливостями цього різновиду духовної мови. При виявленні комунікативних ознак молитвослів'я слід спиратися на класифікації, котрі пропонуються сучасними вченими для опису усного мовлення взагалі [1] та усного публічного мовлення зокрема [2; 3].

В рамках цієї роботи дається стислий огляд комунікативних ознак, що дозволяють розкрити як власно лінгвістичну структуру молитви,

так і умови комунікації, в яких вона функціонує, а саме: вид мовлення, вид комунікації, типи співвідношень “той що говорить — той що слухає”, ступінь підготовленості мовлення.

Метою статті є проаналізувати особливості символізації мовних одиниць молитовного тексту в дискурсі богослужіння з урахуванням комунікативних ознак молитовного дискурсу.

Символічне значення слова прямо співвідноситься з поняттям екстралінгвістичного контексту, який “охоплює як словесну культуру народу, так і понятійну культуру, тобто різноманітні знання, відомі мовцям” [4: 18]. Якщо спеціальне значення слова фіксується в словниковій дефініції, то символічне значення, як правило, не має кодифікації, інформацію про нього можна отримати лише спираючись на фонові знання, на перекази, “які містять у собі церковну істину, наскільки вона розкрита і викладена як керівництво для життя церкви” [5: 89]. В. Я. Шабес визначає “фонові знання” як “фрагмент когнітивного компоненту, що безпосередньо взаємодіє з певною комунікативною одиницею в мовнорозумовій діяльності, але фактично не виражений вербально” [6: 3]. Лише в одиничних випадках символічне значення входить в дефініцію слова, наприклад: *причащення* “вино з розчиненими в ньому шматочками просвіри, що символізує Тіло і Дух Рятівника”; *endyte* “the second EO altar-cloth, representing Christ’s robe of glory”.

Об’єкти символічного значення номінантів обрядового богослужіння формують символізовані сфери (сфери релігійних уявлень): 1) предмети і події, пов’язані з життям, діяльністю і смертю Ісуса Христа, відомості про яких містяться в текстах Євангелія; 2) неіснуючі в природі фантастичні конструкти, що виникли на основі метафізичних уявлень, наприклад: Святий Дух, Слава, Божа благодать, духовний меч; 3) абстрактні поняття, значимі для релігійного світогляду, наприклад: очищення, зцілення, порятунок.

Звертання до лексики із символічним значенням з позиції теорії номінації припускає необхідність визначення таких важливих вихідних понять, як “слово-символ”, “символічне значення” і деяких інших, які вважаються дискусійними питаннями лінгвістичної теорії. У зв’язку з цим здається доцільним розглянути більш розповсюджені погляди на ці категорії в спеціальній літературі. Таке попереднє висвітлення окремих питань символізації мовних одиниць є загальним гносеологічним тлом для обґрунтування досліджуваної проблеми.

Поняття символу стало міждисциплінарним і знаходиться на перетині багатьох наук, таких як лінгвістика, логіка, семіотика, етнологія,

філософія, культурологія. Термін “символ” виявляється вкрай полісемантичним і визначається по-різному в різних науках. У лінгвістиці не існує єдиної точки зору відносно поняття “символ”. Проблему символу, як особливого об’єкту лінгвістичної семантики, вивчають багато дослідників. Розглядаючи проблему символу на конкретному мовному матеріалі, вони доходять висновку, що символи — це слова або словосполучення, які викликають у свідомості носіїв мови сталі узуально закріплені образні асоціації. У структурі символу як мовного знака виділяють означуване і означальне (символізує і символічне). Символічне значення мовного знака ніби “прирошується” до основного значення слова і “становить собою своєрідний тип непрямого значення слова, який мотивується деякої екстралінгвістичною функцією позначуваного денотата” [7: 14]. Мовознавці виділяють символи — умовні знаки й символи, побудовані за метафоричною формулою. Умовно кажучи, розрізняють символи лінгвістично мотивовані і лінгвістично невмотивовані, тобто позначення, у яких більш чітко відбивається або суто умовний характер символічного значення, або власне символічна орієнтація.

У межах “знакової” концепції символу міцно утвердилася думка про абсолютну умовність символізації значення, тобто коли зв’язок між символічним і символізованим опосередковується соціальною екстралінгвістичною функцією денотата і не мотивується факторами лінгвістичного порядку. Н. Б. Мечковська, зазначаючи на умовний знаковий характер символу, підкреслює тип відповідності між символічним і символізованим: “Під мовним символом нами буде розумітися мовний знак, у якому найменування конкретного предмета (тобто вихідний план символу) виступає у ролі означального для абстрактного значення (властивості, якості, дії, відносини, явища)” [7: 84].

А. Ф. Лосєв, у роботах якого проблема символу знайшла найбільш повне відбиття, вважає, що “для символу необхідна така ідея, яка б не мала нічого спільного з безпосереднім змістом самого символу”, “азначала на щось зовсім інше” [8: 196]. На думку Ю. М. Лотмана, умовні символи, для розшифрування яких потрібне знання коду, мають велику культурну ємність, і насиченість ними дозволяє судити про символізує або десимволізує орієнтацію культури в цілому [9: 285].

У символі — умовному знаку думка завжди рухається від значення до образу (від символізує до символічного). “Інтерпретант”

дає можливість автономно сприймати мовні співвідносні одиниці за рахунок побудови між ними асоціативних ліній. Асоціативні лінії у схемі “символізує — інтерпретант — символічне” будуються по метафоричному або метонімічному способам перенесення значення.

Вищевикладена концепція символу відноситься до його “вужького” розуміння. У рамках іншої концепції лінгвістичний підхід до теорії символічного значення розглядає ще один його аспект — зв’язок з теорією тропів, зворотів, які засновані на вживанні слова (або комбінації слів) у переносному значенні й використовуються для посилення образотворчості і виразності мовлення. Символ, що моделює релігійний образ і побудований за метафоричною формулою, принципово відмінний від метафори. Метафора, як відомо, не здобуває семіотичної функції, тобто не може стати означаючим деякого змісту, символ же, навпаки, здобуває семіотичну функцію, його можна не тільки виразити словами, але й зобразити. Думка тут рухається від образу до значення.

Номінанти обрядового богослужіння не отримують однозначного, систематичного способу вираження символічного значення (воно може бути як експлікованим, так і виведеним в область імплікації). Виходячи з положення, що спочатку сакральну сутність здобуває предмет, а лише потім дія, яка з ним проводиться, проаналізуємо символічний аспект значення досліджуваних номінативних одиниць у два етапи: спочатку розглянемо механізм закріплення символічного значення за номінантами богослужіння, що позначають предметні елементи обряду, а потім — за мовними знаками, що позначають акціональні елементи обряду.

Дослідження мовних одиниць, що позначають предметні елементи обряду, показало, що в більшості лексем зв’язок між символізуєчим і символічним не мотивується факторами лінгвістичного порядку. Символізація мовної одиниці, тобто паралельне сприйняття дійсності відразу в декількох площинах, звичайно опосередковує тим або іншим сприйманням перенесення значення. Структура асоціативних зв’язків, співвіднесеність духовних понять із світом реалій може бути визначена лише з урахуванням фонових знань. Основними найпоширенішими способами символотворення є метафоричні, метонімічні і функціональні переноси. При цьому спостерігається регулярність деяких рядів метафоричних і метонімічних переносів. Наприклад, одним з характерних способів створення символічного

зміст умовних одиниць є метафоричний перенос, заснований на зоровому сприйнятті розташування предмета на тілі людини. У якості його різновидів виступають варіанти типу “розташування на голові”, “розташування на плечах”, “розташування на стегні”, “розташування в області серця”. Такий підхід до перенесення значення виявляється не ізольованим у межах однієї лексеми, а вписується в більш широкий системний контекст понятійно зв’язаних одиниць.

Наприклад, *омофор* (елемент вбрання, який знаходиться на плечах священнослужителя) таємниче позначає “людське ество”. Зв’язок між символізуючим і символічним лінгвістично не мотивується. Синтезування понять “омофор” — “людське ество” базується на системі образного сприйняття абстрактних християнських ідей. Аналізуючи сферу образів християнських уявлень, з’ясовуємо, що поняття “людське ество” з’являється в образі “вівці, яку Ісус, згідно з Євангеліями, брав на плечі Свої й відніс у будинок Отця Небесного” [10: 48]. Тому омофори в стародавності робилися з тонкої білої вовняної матерії. Образ заблукалої, беззахисної вівці дуже тонко символізує занурене в гріх, уразливе людство. У свою чергу, омофор, використовуваний на богослужінні, зримо нагадує вівцю, узятую Ісусом на плечі. Асоціативний зв’язок двох різнорідних денотатів ґрунтується на зоровому сприйнятті розташування предмета на тілі людини.

Іншим характерним прийомом формування символічного значення виявляється функціональний перенос. Так, символічне переосмислення значень слів *вода/water* — у значення “засіб для очищення від гріха” і *елей/oil* — у значення “засіб для зцілення від гріха” базується на функціональних характеристиках денотатів слів. Вода очищає від бруду, елей зцілює від хвороби (переказ про цілющі властивості елею висходить до старозавітного сказання про те, що Господь Бог дарував владу “наступати на всю силу вражу” деяким травам, кореням, листам, квітам та ін. (Товит 6,5) [11: 101]). А “гріх” у системі образних християнських уявлень асоціюється з мороком, брудом, хворобами, стражданнями.

Інтеграція образів у контексті православного віросповідання створює цілісну картину протиставлення двох світів: божественного (чистого, світлого) і земного (брудного, порочного, хворого). Негативні асоціації, пов’язані з поняттям “гріх”, закріплюються у зіставлюваних мовах у сталих фразеосполученнях: *позбутися гріха, очиститися від гріха, від гріха подалі, із гріхом навпіл, відпустити гріх,*

упасти в гріх, винищити гріх; в англійській мові — to purify from sin, to cleanse from sin, to erase from sin, to heal the sin, to repair the sin, to turn from sin.

Семантична модифікація слів *вода/water* і *елей/oil* здійснюється опосередковано, через уподібнення різнопланових понять (гріх — бруд; гріх — хвороба): як бруд з тіла можна змити водою, так і гріх можна змити з душі; як тіло людини зціляється елеєм, так і душа може бути їм зцілена. Із символічним прирощуванням змісту у імен *вода/water* і *елей/oil* зустрічаємося вже на сторінках Старого Завіту:

“Is anyone among you sick? Let him call the elders of the Church, and let them pray over him with oil in the name of the Lord” (James V, 14) [11: 26].

Безліч висловів у Старому Завіті приписують воді очисну дію не тільки тілесну: при обмиваннях з молитвою відбувається звільнення від морального опоганення, наприклад:

“Wash yourselves, make yourselves clean; put away the evil of your doings from before My eyes” (Is. 1,16) [11: 29].

В окремих випадках символічне значення виводиться в область експлікації, мотивом символічного змісту служить формальна оболонка слова, наприклад, одне із символічних значень *престолу* — престол Божий, *Чаша* символізує ту Чашу, яку Спаситель запропонував апостолам на Святий трапезі та ін.

Аналізуючи закономірності використання досліджуваних номіна- тивних одиниць у текстах однієї тематичної спрямованості, не можна не помітити різні способи оформлення слова — одні мовні одиниці оформляються з прописної літери, інші — з рядкової. Причини, що впливають на різне написання слова, мають екстралінгвістичну осно- ву. Дослідження показало, що мовні одиниці, які так чи інакше сим- волізують Божественного Творця, завжди оформляються із пропис- ної літери (*Агнець, Хліб, Євангеліє, Дарунки, Чаша; Host, Bread, Gospel, Cup, Gifts*), що може розглядатися як один із способів експлікації сим- волічного значення.

Специфічною рисою номінанта богослужіння є символічна полі- денотативність, тобто коли одне слово має кілька символічних зна- чень, наприклад: *Хліб* символізує: 1) Хліб, який Ісус переломив на Та- емній Вечері; 2) Божественного Творця; митра символічно позначає: 1) вінок Спасителя; 2) духовне панування. Правильне тлумачення символічного значення слова повинне спиратися на глибоке дослі- дження області використання мовних засобів вивчення всієї системи літургічного символізму.

Кропити Святою водою, помазувати єлеєм, курити ладаном, причащатися Святих Дарунків, облачатися в сакос, цілувати Чашу / to sprinkle with the Holy water, to anoint with the Holy oil, to kiss the Chalice, to burn the incense, to put on the mitra, to communicate with the Holy Gifts — на перший погляд цей список дієслівних конструкцій виглядає різнорідним набором досить автономних і слабо зв'язаних між собою елементів. Однак при більш уважному огляді наявного матеріалу можна припустити їхнє певне угруповання відповідно до їх глибинного змісту.

Наведені вище складені конструкції номінують обрядові дії “умоглядного” типу. Їхнє основне призначення — ставити людей у зв'язок з Божеством за допомогою освячених предметів (саме слово *релігія* походить від латинського *зв'язувати*). Вхідження в реальний або уявний контакт із освяченими предметами дозволяє людині з'єднатися з Богом. Складність релігійного поняття припускає його множинну інтерпретацію в обряді. “Освячення”, як значення інваріантна домінанта, пов'язана з окремими поняттями, вираженими в обряді символами різного характеру. Це може бути вплив освяченого предмета або речовини на органи дотику (*цілування, помазання, кроплення, одягання*), смаку (*причащання*), нюху (*кадіння*). Тип зв'язку між порівнюваними денотатами — “конкретний акціональний денотат — абстрактний денотат”. Як символ, складене найменування втрачає номінативну спрямованість і перетворюється на характеристику явища, здобуваючи при цьому іншу значимість — другий семантичний план, який визначається не системою мови, а зовнішньою системою.

Інша, найбільш численна група словосполучень позначає обряди “образотворчого” або “іконічного” типу, тобто обряди, які наочно представляють під час богослужіння події Євангельської оповіді.

Усі компоненти досліджуваних словосполучень в українській і англійській мовах експліцитно представлені в тексті Євангелія від Матфея:

“And as they were eating, Jesus took bread, blessed and broke it, and gave it to the disciples and said “Take it, eat; this is My Body” (Matt. 26: 26) [11: 167].

У цьому випадку символічне значення дієслівних словосполучень *переломлювати Хліб/to break the Bread* складається із суми прямих значень складових їхніх компонентів.

Про формально-семантичний зв'язок може йти мова тоді, коли частина компонентів складеного найменування представлені в тексті Писання. Наприклад, обрядова дія “знімання покрову зі Святих Дарунків” символічно зображує зняття одягів з Ісуса перед стратою. Для

вираження цього обряду в англійській мові використовується словосполучення *to strip the Gifts*:

“... and they stripped Him and put a scarlet robe on Him” (Matt.28: 12) [11: 171].

Обрядова дія, що в англійській мові передається конструкцією *to pierce the Lamb with the lance*, символічно зображує хресні страждання Спасителя.

“But one of the soldiers pierced His side with a spear, and immediately blood and water came out” (19, John 34) [11: 151].

Наприклад, одним із символічних значень обрядової дії “коливання повітрям” під час співу “Символу віри” є землетрус, що відбувся в момент воскресіння Ісуса. У Євангелії від Матфея про нього йдеться в такий спосіб:

And behold, there was a great earthquake: for an angel of the Lord descended from heaven, and came, and rolled back the stone from the door” (Matth.28,2) [11: 170].

Як виняток з правила, в описуваних уривках при відбитті символічної події, у цьому випадку — природного явища, роль предикативного ядра припадає не на дієслівні одиниці, а на іменники *землетрус/earthquake*. У структурі значення цих іменників міститься конкретна характеристика дії — “коливальний рух” і його безпосередній об’єкт — “ділянки земної поверхні”: *землетрус* (підземні поштовхи і коливання окремих ділянок земної поверхні); *earthquake* (sudden, violent movements of the earth’s surface).

Для позначення обряду “коливання повітрям” в українській і англійській мовах використовуються словосполучення, дієслівні компоненти яких у своїх основних значеннях містять сему “коливальний рух”: *коливати* — “змушувати розгойдуватися від руху назад і вперед або зверху вниз”; *to wave* — “(cause smth.) move to and fro, up and down”. Значення коливання, що входить у семантику дієслівних одиниць *коливати/to wave*, стає тим містком, який у свідомості носіїв англійської і української мов асоціативно зв’язує ця обрядова дія і подія Євангельської драми; при символічному переосмисленні враховується лише динаміка події.

Таким чином, попереднє висвітлення окремих питань символізації мовних одиниць в тексті молитов може слугувати гносеологічним тлом для обґрунтування досліджуваної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Михальская А. К. Русский Сократ: Лекции по сравнительно-исторической риторике. — М.: Akademia, 1996. — 192 с.
2. Морозова О. Н. Фактор адресата в текстах английской публичной речи и средства его языковой реализации : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М.: МГПИИЯ им. М. Тореца, 1988. — 24 с.
3. Голанова Е. И. Устная публичная речь. Жанр публичной речи // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. — М.: Наука, 1993. — С. 137–157.
4. Кожин М. Л. Перевод как акт языкотворческой деятельности (переводные христианские тексты в древнегерманских языках) // Изв. АН. Сер. лит. и яз. — 1997. — Т. 56, № 2. — С. 10–19.
5. Булгаков Г. Теория православно-христианской пастырской проповеди (этика гомилии). — Курск, 1916. — 168 с.
6. Шабес В. Я. Соотношение когнитивного и коммуникативного компонентов в речемыслительной деятельности. Событие и текст: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — СПб., 1990. — 36 с.
7. Мечковская Н. Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. — М.: “ФАИР”, 1998. — 352 с.
8. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. Труды по языкознанию. — М.: МГУ, 1982. — 480 с.
9. Лотман Ю. М., Успенский Б. А. Миф — имя — культура // Труды по знаковым системам. Т. IV. — Тарту, 1973. — С. 282–303.
10. Флоренский П. Храмовое действо как синтез искусств // Собрание сочинений. Т. I. Статьи по искусству. — Paris, 1985. — С. 41–62.
11. Искатель Непрестанной молитвы, или Сборник изречений и примеров из книг Священного Писания и сочинений богомудрых подвижников благочестия о непрестанной молитве. — М.: Правосл. Братство иконы “Неопалимая купина”, 1991. — 222 с.

Стаття надійшла до редакції 18.02.13